

Socialinis mobilumas tarp kartų Lietuvoje: skirtingo matavimo perspektyvos

Tautvydas Vencius

Lietuvos socialinių mokslų centro Sociologijos institutas
tautvydas.vencius@lstc.lt

Santrauka. Socialinis mobilumas tarp kartų suprantamas kaip tėvų ir suaugusių vaikų socialinės ir ekonominės padėties skirtumas, t. y. asmens dabartinių aplinkybių palyginimas su tomis, iš kurių kilęs asmuo. Straipsnyje siekiama apibūdinti skirtingas socialinio mobilumo tarp kartų matavimo perspektyvas Lietuvoje ir pateikti jų empirines išraiškas. Todėl, remiantis Europos socialinio tyrimo 9 bangos duomenimis, apžvelgiama „natūralaus socialinio eksperimento“ 1970–1984 metų kartos socialinio mobilumo padėtis, vertinant ją išsilavinimo, profesijos, pajamų ir sveikatos požiūriu. Rezultatai rodo, kad profesinis ir išsilavinimo mobilumas tarp kartų didėja, nes vis daugiau žmonių pradeda dirbti paslaugų sektoriuje ir įgyja aukštąjį išsilavinimą. Vis dėlto, remiantis ankstesniais tyrimais, mažėja galimybės pakilti profesinio socialinio statuso pozicijose aukštyr vien dėl savo geresnio išsilavinimo. Taip pat trūksta duomenų apie sveikatos ir pajamų socialinį mobilumą tarp kartų, o galimi palyginimai suponuoja intrageneracinio mobilumo tendencijas.

Pagrindiniai žodžiai: socialinio mobilumo matavimas, 1970–1984 metų karta.

Intergenerational Social Mobility in Lithuania: Different Perspectives of Measurement

Summary. Both scholarly analyses and main political documents have not focused enough on research into social mobility in Lithuania. Such a case is partly understandable as the issue of ensuring social mobility has never been a prevailing one on the political agenda. This article seeks to describe different perspectives on measuring social mobility between generations in Lithuania and to present their empirical expressions. Intergenerational mobility is understood as the difference between the socio-economic situation of parents and adult children, i. y. a comparison of the person's current circumstances with those from which the person originated. Social positions that can be compared are usually based on occupational, income, education or other social class or socio-economic situation schemes. This article is based on European Social Survey data from wave 9 and reviews the intergenerational social mobility of 1970-1984 generation in terms of education, occupations, income and health dimensions.. The results show that occupational and educational mobility increases between generations. There has been a significant decline in the number of people with only a basic education and at the lowest levels of the occupational scale. However, there is a lack of data on intergenerational social mobility in health and income. Therefore, conclusions about this mobility can only be drawn from the work of previous researchers. Intergenerational mobility can also be a tool to achieve greater economic efficiency. Low intergenerational mobility may mean that some individuals are unable to realize their talents due to their low socio-economic status. Therefore, in the light of the findings of the study, it would make sense to consider developing a social mobility strategy.

Keywords: measurement of social mobility, 1970-1984 generation.

Received: 2021-11-24. Accepted: 2022-05-03

Copyright © 2022 Tautvydas Vencius. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Įvadas

Socialinis mobilumas apibrėžiamas kaip judėjimas tarp socialinių pozicijų daugiamatėje socialinėje erdvėje (Werner, 2013). Kitaip tariant, tai yra asmens dabartinių aplinkybių palyginimas su tomis, iš kurių jis kilęs, todėl socialinis mobilumas gali būti nagrinėjamas tiek vienos kartos, tiek kelių kartų. Kol kas Lietuvoje nei pagrindiniuose politiniuose dokumentuose, nei mokslininkų tyrimuose nebuvo skirta pakankamai dėmesio socialinio mobilumo tyrimams, o jo užtikrinimo siekis niekada nebuvo vyraujantis politinės darbotvarkės klausimas. Nepaisant to, socialinis mobilumas turėtų būti svarbus politinis ir akademinis klausimas, nes esame tarp tų valstybių, kurios įsipareigojo diegti visų piliečių vienodų galimybių idėją. Tai aktualu, nes vis labiau nerimaujama, kad visuomenės tampa mažiau atviros, teisingos ir lygios, o tai gali paskatinti didesnę socialinę mobilumą žemyn, o ne į viršų (Eurofound, 2017).

Pasaulio ekonomikos forumas sukūrė naują indeksą socialiniam mobilumui vertinti, pateikė dabartinės socialinio mobilumo būklės vertinimą visame pasaulyje. Šio indekso paskelbimas nebuvo plačiai aptariamasis Lietuvoje, tačiau pagal jį mūsų šaliai priskiriama aukšta – 26 vieta iš 82 reitinguotų (World Economic Forum, 2020). Latvijai pagal šį indeksą skirta 31, o Estijai 23 vieta. Vis dėlto šis indeksas orientuotas į santykinio socialinio mobilumo veiksnius, o ne rezultatus.

Tradiciniuose socialinio mobilumo tyrimuose, kurie neapima keleto matavimo sričių, ypač svarbi sąlyga pasirinkti, kuo remiantis jis matuojamas. Empiriniai tyrimai rodo, kad socialinio mobilumo tarp kartų lygis ir tendencijos skirtingose šalyse skiriasi ne tiek dėl laikmečio, kiek dėl jo matavimo pasirinkimo (Torche, 2013). Štai Lietuvoje atlikti empiriniai tyrimai nėra nauji ir labiau pabrėžia regioninę socialinio mobilumo dimensiją. Ketvirtadalis respondentų, kurie „perėjo“ iš vidurinės į aukštesnę profesinę klasę, buvo didžiausių Lietuvos miestų – Vilniaus ir Kauno – gyventojai (Werner, 2013). Skučienė, et al. (2018) vertino Baltijos šalių socialinės apsaugos sistemas socialinių investicijų pozicijomis ir siekė nustatyti, kaip jos padeda sumažinti pajamų svyravimus įvairiuose asmens gyvenimo ciklo etapuose. Vencius, Navickė (2017), tirdami socialinio mobilumo apraiškas Lietuvoje, nustatė, kad išsilavinimas yra pagrindinis socialinio mobilumo raiškos veiksnys. Todėl, įvertinus tai, kad socialinis mobilumas yra susijęs su tokiais sąvokomis, kaip antai nelygybė, socialinė atskirtis ir įtrauktis, klasė ir socialinė stratifikacija, kai mobilumas reiškia judėjimą tarp skirtingų ir nelygių socialinių grupių ar klasių, matavimo pasirinkimas tampa esmine empirinio tyrimo sąlyga. Dažniausiai socialinės pozicijos, kurios gali būti lyginamos, remiasi profesinėmis, pajamų, išsilavinimo ar kitomis socialinės klasės ar socialinės ir ekonominės padėties schemomis. Vis dėlto tyrimų, kurie analizuotų šias visas sritis ir jų sąsajas, Lietuvoje pasigendama. Todėl šiame straipsnyje pristatomi tyrimo, kuriuo siekta nustatyti 1970–1984 metais gimusios kartos ir jos tėvų socialinio mobilumo skirtumus, remiantis išsilavinimo, profesijų, pajamų ir sveikatos socialinio mobilumo matavimo perspektyvomis, rezultatai, pasitelkiant Europos socialinio tyrimo (toliau – EST) duomenis (EST, 2018).

Pirmame darbo skyriuje aptarsime socialinio mobilumo sampratą, rūšis ir matavimo perspektyvas. Apibendrinus teoriją ir iškelus tyrimo prielaidas, antrame skyriuje apžvelgiami tyrimo metodai, empirinė socialinio mobilumo koncepcija. Pateikiami rezultatai ir išvados.

Socialinio mobilumo samprata ir rūšys

Minėta, kad socialinis mobilumas – judėjimas tarp socialinių pozicijų. Mobilumas tarp skirtingų socialinių ir ekonominių lygių yra vertikalus, t. y. rodo socialinės pozicijos kilimą į viršų (angl. *upward*) arba žemyn (angl. *downward*), o tai paprastai gali reikšti socialinės klasės, socialinio statuso ir kitų socialinių sąlygų pokyčius, pavyzdžiui, profesinės grupės pakeitimą. Jei socialinis ir ekonominis statusas nekeičiamas, toks socialinis mobilumas vadinamas horizontaliu (Bozeat, et al., 2010).

Intrageracinis mobilumas sutelkia dėmesį į asmens gyvenimo eigą, žvelgia į individo gyvenimo aplinkybių pasikeitimus per tam tikrą laiką – dažniausiai lyginant pirmąjį ir dabartinį darbą. Taip pat kartais koncentruojamasi ties asmens pajamų dinamika, tačiau daugiausia tyrimai nagrinėja individo karjeros trajektorijas (Eurofound, 2017). Intrageracinis mobilumas leidžia perprasti ir visuomenės deinstitutionalizacijos procesus, kurie kuria didesnę šios rūšies mobilumą. Tai susiję, pavyzdžiui, su vėlesniu šeimos kūrimu, užuot suteikiant didesnę reikšmę profesinės karjeros pasiekimams (Werner, 2013).

Intergeneracinis mobilumas suprantamas kaip tėvų ir suaugusių vaikų socialinės ir ekonominės padėties skirtumas, t. y. asmens dabartinių aplinkybių palyginimas su tomis, iš kurių asmuo yra kilęs (Eurofound, 2017). Teigiama, kad tėvų įtaka savo palikuonims pasireiškia paveldimais gebėjimais ir savybėmis, taip pat reikšmingas ir laikas, kurį tėvai praleidžia su savo atžalomis, augant suteikiami išteklių ir finansinės investicijos vaikų išsilavinimui, ateičiai ir pan. Įtakos gali turėti ir sveikata, turimas turtas, profesija (Eurofound, 2017). Toks požiūris yra glaudžiai susijęs su socialinio investavimo teorija, kuri akcentuoja investavimo į žmogiškąjį kapitalą svarbą ir suteikia galimybę išeiti iš tarpgeneracinio skurdo spąstų. Esping-Andersen et al. (2008) teigia, kad investicijos į žmogiškuosius išteklius reiškia ilgalaikes investicijas įvairiomis politikos priemonėmis, ypač investuojant į vaikus. Tai reiškia, kad gerovės valstybėse, kuriose investuojama į žmogiškąjį kapitalą, žmonėms, kurie patiria socialinių ir ekonominių iššūkių ir nepriteklių, yra sudaromos lygios galimybės. Šiuo požiūriu investicijos į žmogiškąjį kapitalą yra į ateitį orientuota perspektyva, kuria siekiama pagerinti asmeninius gebėjimus, nepaisant socialinių ir ekonominių nepriteklių, o tai yra esminis socialinio mobilumo tarp kartų garantas.

Socialinio mobilumo tarp kartų kontekste taip pat verta paminėti santykinio ir absoliutaus socialinio mobilumo skirtį. *Santykiniis* socialinis mobilumas reiškia *galimybę (tikimybę)*, kad vaikai pakeis savo poziciją socialinėje hierarchijoje, palyginti su savo tėvais. O *absoliutus* socialinis mobilumas rodo *bendrą skaičių žmonių*, kurie perėjo į kitą socialinės struktūros lygį, palyginti su jų tėvais; todėl čia paprastai daugiausia dėmesio

skiriama darbo rinkos arba profesinės struktūros pasikeitimams (Eurofound, 2017). Absoliutus mobilumas paprastai reiškia didelio masto visuomenės pokyčius, apimančius daug asmenų. Tokio ženklus asmenų judėjimo pavyzdys galėtų būti postindustrinės visuomenės mobilumas, pasireiškęs gerokai išaugusia darbo jėga paslaugų sektoriuje (Bozeat, et al., 2010). Štai vertindami absoliutų socialinį mobilumą tarp vyrų Bukodi, Paskov, Nolan (2020) nustatė, kad Europoje absoliutaus mobilumo lygis skiriasi dėl įvairių nacionalinių struktūrinių pokyčių. Dėl to šie tyrėjai Europos šalis suskirstė į tris grupes – šalis, kuriose daugiau socialinio mobilumo aukštyn nei žemyn (pavyzdžiui, Nyderlandai, Liuksemburgas, Šveicarija), toliau tas, kuriose daugiau socialinio mobilumo žemyn nei aukštyn atvejų (pavyzdžiui, Bulgarija, Čekija, Vengrija), bei tas, kuriose socialinio mobilumo atvejų aukštyn ir žemyn buvo beveik tiek pat (į šią grupę pateko Lietuva, Prancūzija, Didžioji Britanija). Tai rodo, kad socialinio mobilumo lygio matavimai yra aktualūs daugeliui šalių, o minėti skirtumai rodo įvairias istoriškai susiklosčiusias priežastis (ten pat).

Socialinio mobilumo matavimo dimensijos

Socialinės pozicijos, kurios gali būti lyginamos, dažniausiai remiasi profesinėmis, pajamų, išsilavinimo ar kitomis socialinės klasės ar socialinės ir ekonominės padėties schemomis (Saunders, 2010). Be to, socialinis mobilumas gali būti vertinamas ir sveikatos, socialinio, kultūrinio kapitalo perdavimo ir kitais aspektais. Vis dėlto galima teigti, kad visi šie minėti komponentai yra vienas nuo kito priklausomi: pavyzdžiui, socialinė kilmė gali būti susijusi su geresnio išsilavinimo prieinamumu, o pastarasis su profesiniu statusu ir pajamomis. Būtent dėl šių sąsajų svarbu tirti šių komponentų reikšmę ir įtaką visuomenėje bei jų skirtumus tarp kartų. Toliau aptarsime šias empiriniam tyrimui reikalingas socialinio mobilumo matavimo perspektyvas.

Išsilavinimas tiriamas ne tik kaip svarbus socialinio mobilumo tarp kartų indikatorius, bet ir pripažįstamas kaip bene svarbiausias ir labiausiai studijuojamas veiksnys, galintis skatinti socialinį mobilumą tarp kartų arba, priešingai, jam trukdyti (Erikson, Goldthorpe, 2002). Manoma, kad asmenys investuoja į švietimą, tikėdamiesi pagerinti įsidarbinimo galimybes ir tokiu būdu užsitikrinti pajamas. Todėl ne veltui teigiama, kad šiuolaikinėse visuomenėse darbo vieta priklauso nuo išsilavinimo, nes dažniausiai formaliojo švietimo metu įgyjamos kompetencijos, reikalingos aukštesnės kvalifikacijos darbui.

Žmogiškojo kapitalo plėtra ypač svarbi vaikams iš nepasiturinčių šeimų. Atsiranda vis daugiau įrodymų, kad geresnius mokymosi pasiekimus ir norą mokytis bent iš dalies lemia socialinės, kultūrinės, ekonominės ir šeimninės aplinkybės. Pavyzdžiui, švietimo sociologijoje žinoma socialinės arba kultūrinės reprodukcijos teorija kaip tik pabrėžia struktūrinių ir kultūrinių veiksnių poveikį gebėjimui mokytis (Bourdieu, Passeron, 1990). Bourdieu išplėtotą kultūrinio kapitalo teorija padeda atskleisti tokių švietimo nelygybės rodiklių, kaip antai tėvų išsilavinimas, ir kultūrinio vartojimo ryšį su mokinių mokymosi biografijos trajektorija.

Kaip teigia OECD (2018), keturi iš dešimties žmonių, turinčių tėvus, kurių žemas išsilavinimas, patys turi žemesnį vidurinį išsilavinimą, o tik vienas iš dešimties testų aukštojo mokslo studijas, palyginti su dviem trečdaliais vaikų, turinčių aukštąjį išsilavinimą įgijusius tėvus. Todėl dideli kartų išsilavinimo skirtumai rodo, kad tinkamas dėmesys švietimo politikai gali tapti ir socialinio mobilumo aukštyn garantu, ypač atsižvelgiant į tai, kad šalys, kurios praicityje daugiau lėšų skyrė švietimui, šiandien užtikrina aukštesnį išsilavinimo tarp kartų mobilumą (OECD, 2018b).

Vis dėlto įdomu, jog akcentuojama, kad nepalankioje padėtyje esantys mokiniai turi didesnę tikimybę pasiekti sėkmingų mokymosi rezultatų, jeigu mokosi kartu su kitais mokiniais, turinčiais aukštų lūkesčių. Manoma, kad tai gali kompensuoti gyvenamosios vietos, skurdo ir kitų veiksnių galimą neigiamą poveikį, nes, pavyzdžiui, tėvų išsilavinimo ar ekonominei padėčiai pagerinti reikia ilgalaikių socialinės politikos priemonių, išteklių ir dėmesio (OECD, 2012). Mokiniais iš nepalankių socialinių ir ekonominių sluoksnių tai ypač aktualu, nes socialinės ir ekonominės aplinkybės tampa dar didesne kliūtimi ugdyti įgūdžius ir išnaudoti galimą išsilavinimo potencialą (ten pat). Naujausi tyrimai rodo, kad net ir aukštąjį išsilavinimą įgijusių senelių turėjimas yra susijęs su aukštesniais jų anūkų išsilavinimo rezultatais. Negana to, tikimybė įgyti aukštąjį išsilavinimą didėja turint daugiau išsilavinusių senelių, t. y. senelius tiek iš tėvo, tiek iš motinos pusės (Sheppard, Monden, 2018).

Išsilavinimas yra stipriai susijęs su **profesiniu statusu**, kuris yra vienas iš populiariausių socialinio mobilumo matavimo būdų sociologijoje. Jis turi svarbių pranašumų kaip socialinio mobilumo matavimo priemonė: informaciją apie profesijas rinkti yra gana lengva, nes respondentai dažniausiai gerai prisimena, kokia buvo jų tėvų profesija, ir šią informaciją pateikia lengviau nei, pavyzdžiui, apie pajamas. Be to, tiriant mobilumą tarp kartų informacija apie tėvus, senelius gali būti pranešama retrospektyviai suaugusių vaikų. Tai svarbu, nes daugelyje šalių, ir Lietuvoje, trūksta longitudinalių duomenų apie ankstesnes kartas, todėl tokią informaciją galima gauti iš dabartinių kartų respondentų. Be kita ko, teigiama, kad profesinis statusas stipriai susijęs su kitais socialiniais ir ekonominiais rodikliais bei dažniausiai išlieka santykinai stabilus individualios profesinės karjeros kontekste (Torche, 2013).

Taigi, tie socialinio mobilumo tyrimai, kurie remiasi sociologine tradicija, socialinės stratifikacijos kontekste dažniausiai grindžiami ir apibrėžiami profesiniu prestižu ir pajamomis, kitaip tariant, pagal profesines skales (angl. *occupational scales*). Kaip teigia Norkus ir Morkevičius (2012, p. 89), „Lietuvos socialinės struktūros tyrimams geriau ne konstruoti originalų lietuvišką socialinės struktūros modelį, tačiau pasinaudoti kuriuo nors iš naudojamų tarptautinėje literatūroje“. Remiantis šia prielaida tinkama EST pateikiama ISCO profesijų klasifikacija, kuri asmenų socialinę klasę apibrėžia remiantis profesine padėtimi visuomenėje. Atsižvelgiant į tai, kad turimi empiriniai duomenys leidžia įvardyti, kuriai profesinei klasei priklauso respondentai ir jų tėvai, minėta klasifikacija remiamasi ir šiame straipsnyje.

Pajamų ir kiti ekonominiai veiksniai bei skirtumai svarbūs tiek asmens gyvenimo eigoje, tiek tarp kartų, taip pat susiję su santykiniu skurdu. Skurdo rizikos riba ES šalyse

apskaičiuojama kaip 60 proc. ekvivalentinių piniginių disponuojamųjų pajamų medianos. Remiantis Lietuvos statistikos departamento duomenimis, ekvivalentines pinigines disponuojamąsias pajamas, mažesnes už skurdo rizikos ribą, 2019 m. gavo 20,6 proc. šalies gyventojų (2017 m. ir 2018 m. – 22,9 proc.). Dėl gyventojų disponuojamųjų pajamų didėjimo skurdo rizikos riba kasmet didėja, dėl to pažeidžiamiausioms visuomenės grupėms sunkiai prieinamas tinkamas būstas, kokybiškos švietimo, sveikatos paslaugos. Be to, teigiama, kad net ir ekonominės recesijos ar švietimo išlaidų sumažinimas turi nevienodą poveikį visoms mokykloms ir mokiniams – tyrimai rodo, kad didžiausias neigiamas poveikis mokiniams iš nepasiturinčių šeimų (OECD, 2012). Visų pirma dėl to, kad šie mokiniai lanko mažiau išteklių turinčias mokyklas. O labiau pasiturinčios šeimos mažesnę mokyklos paramą išgali kompensuoti savo pajėgumais.

Vis dėlto pajamų dimensija gali turėti tam tikrų apribojimų, visų pirma dėl to, kad tėvų pajamos gali būti ne vienintelis svarbus kintamasis, atspindintis vaikų pajamas. Nors einamojo vartojimo sprendimai, žinoma, turi įtakos investicijoms, pavyzdžiui, į vaikų žmogiškąjį kapitalą, tačiau neatspindi šeimos struktūros, tėvų išsilavinimo ir kt. Taip yra dėl to, kad kaip piniginių pajamų alternatyva gali būti vertinamas turtas. Vis dėlto reikia įvertinti, kad, nors pajamos ir turtas iš esmės abu yra piniginiai rodikliai, jie gali būti menkai susiję. Pavyzdžiui, mažas pajamas gaunantys asmenys gali patogiai gyventi turėdami turto, o nors ir didesnes pajamas gaunantys asmenys gali sunkiai verstis dėl turimų skolų ir pan. Taigi, tėvų turtas taip pat gali turėti įtakos jų investicijoms į savo vaikus ir taip paveikti jų žmogiškąjį kapitalą ir suaugusiųjų rezultatus.

Ne ką mažiau reikšminga **sveikatos** socialinio mobilumo matavimo perspektyva. Sveikata dažnai lemiamą kitų socialinių veiksnių, įpročių, gyvenimo būdo, todėl negali būti laikoma tik fiziologiniu veiksmu. Be to, bloga sveikata gali būti dėl problemų darbe ir mažėjančių pajamų ar tapti kliūtimi siekti aukštojo išsilavinimo. Ankstesnių tyrimų analizė rodo, kad yra dvi sveikatos ir socialinio mobilumo ryšio perspektyvos. Viena, teigiama, kad sveikata susijusi su socialiai nustatomais struktūriniais veiksniais, pavyzdžiui, darbo aplinka, ar elgsenos veiksniais, pavyzdžiui, dieta. Kita, manoma, kad socialinis mobilumas yra visiškai veikiamas sveikatos, todėl sveikieji kyla socialinės hierarchijos laiptais aukštyn, o stokojantieji sveikatos žemyn (Nunn, et al., 2007). Todėl galima teigti, kad sveikatos srityje taip pat atpažįstamas tarpgeneraciškumas, nes vaikų sveikatos rodikliai susiję su jų tėvų sveikatos rodikliais. Be to, kalbant apie tėvų sveikatos įtaką vaikų sveikatai, tyrimuose pabrėžiama švietimo svarba – sveikatos pagrindų mokymas mokykloje turi teigiamų sąsajų su geresne vaikų sveikata, palyginti su jų tėvais (Fletcher, Jajtner, 2019).

Apibendrinant galima teigti, kad mokslinėje literatūroje, nagrinėjant ir matuojant socialinį mobilumą, daugiausia koncentruojamasi į profesijos, išsilavinimo, pajamų ir sveikatos dimensijas bei jų įtaką, perduodamą tarp kartų. Atsižvelgiant į tai, šiame straipsnyje taip pat remiamasi minėtomis perspektyvomis, nagrinėjant empirinius tyrimo duomenis.

Tyrimo metodika

Tyrimo tikslas ir objektas

Atlikus literatūros šaltinių analizę ir aptarus mokslinius tyrimus, išaiškėjo socialinio mobilumo tarp kartų galimos matavimo dimensijos ir socialiniam mobilumui turintys įtakos veiksniai. Todėl tyrimu siekiama nustatyti 1970–1984 metais gimusios kartos ir jos tėvų socialinio mobilumo skirtumus, remiantis išsilavinimo, profesijų, pajamų ir sveikatos socialinio mobilumo matavimo perspektyvomis, ir išsiaiškinti, kuriuo požiūriu socialinis mobilumas Lietuvoje didžiausias. Tyrimui pasirinkta 1970–1984 metų (37–51 metų) karta, kurią Maslauskaitė, et al. (2020) tyrė Kartų ir šeimų tyrime ir įvardijo kaip „natūralaus socialinio eksperimento kartą, kuri aktyvųjų šeiminių gyvenimo etapą gyveno drastiškai kintančios visuomenės sąlygomis. Jie pradėjo naują Lietuvos šeimos epochą, tačiau ji iki šiol menkai pažinta pirmiausia dėl tikslų, išsamių, šiuolaikinius standartus atitinkančių duomenų stokos“ (p. 1).

Tyrimo duomenys

Pagrindinis duomenų šaltinis yra EST, atliktas 2018 m. (9 banga). EST remiasi nacionalinėmis reprezentatyviomis Europos šalių gyventojų apklausomis, naudojant standartinį klausimą. Jos yra atliekamos kas dveji metai. Svarbu, kad EST labai daug dėmesio skiriama aukštai duomenų kokybei, jų patikimumui ir pagrįstumui užtikrinti (EST, 2019). Apklausos duomenys reprezentatyvūs visai Lietuvos populiacijai, o kiekvienoje tyrimo bangoje apklausama daugiau nei 1 600 respondentų. EST duomenų pasirinkimą lėmė du svarbūs aspektai: visų pirma, tai, kad duomenys leidžia pažvelgti į minėtos kartos sociodemografines charakteristikas, pasitelkiant skirtingas pirmiau aptartas socialinio mobilumo matavimo perspektyvas, ir palyginti jas su šios kartos tėvų pozicijomis, o antra, tai, kad profesijos pateiktos pagal ISCO klasifikaciją (t. y. profesijos su koduotos į grupes, pavyzdžiui, žemos klasifikacijos darbininkai, aukštos klasifikacijos specialistai ir kt.), kurią galima iškart naudoti analizėje. Taip pat, filtruojant respondentų gimimo metus, galima suformuoti skirtingas respondentų atstovaujamas kartas.

Duomenų analizė

Pirminių kiekybinių duomenų analizė pasitelkiama bendrajai socialinio mobilumo padėčiai Lietuvoje išanalizuoti (sudaryti pasiskirstymo pagal profesines grupes lenteles, apskaičiuoti socialinio mobilumo kryptį lygius pagal išsilavinimą) bei nustatyti pagrindines pajamų ir sveikatos dimensijų mobilumo tendencijas. Svarbu pabrėžti, kad socialinio mobilumo tarp kartų lygiai ir tendencijos skirtingose šalyse skiriasi ne tiek dėl laikmečio, bet dėl jo matavimo pasirinkimo (Torche, 2013), todėl gauti rezultatai interpretuojami remiantis ankstesniais tyrimais.

Socialinis mobilumas tarp kartų: skirtingo matavimo perspektyvos

Šioje dalyje pristatomi tyrimo rezultatai. Naudojant EST duomenis nagrinėjamos socialinio mobilumo apraiškos, remiantis teorinėje dalyje pristatytais socialinio mobilumo matavimo perspektyvomis – išsilavinimo, profesijų, pajamų, sveikatos. Taip pat apžvelgiamos šių perspektyvų sąsajos.

Kaip žinoma, absoliutus socialinis mobilumas rodo skaičių žmonių, kurie pakilo į kitą socialinę klasę, palyginti su jų tėvais. Todėl jis yra socialinių pokyčių indikatorius, kurio padariniai dažniausiai susiję su modernizacijos procesais, rodančiais socialinės struktūros pokyčius, pavyzdžiui, daugėjant galimybių dirbti pramonėje ir paslaugų sektoriuje, vis mažiau žmonių renkasi dirbti žemės ūkyje. Taigi, kuo labiau modernizacija paliečia visuomenę, tuo daugiau sukuriama darbo vietų, kurioms reikia išsilavinimo ir įgūdžių, tuo pat metu mažėjant darbų žemo produktyvumo srityse (Eurofound, 2017). Tokio ženklaus asmenų judėjimo pavyzdys galėtų būti postindustrinės visuomenės mobilumas, pasireiškęs gerokai išaugusia darbo jėga paslaugų sektoriuje (Bozeat, et al., 2010). Todėl absoliutaus mobilumo lygis yra profesijų ar pajamų struktūros pokyčių per tam tikrą laiką indikatorius, jis rodo visuomenės modernizacijos procesą ir bendrą visuomenės narių statuso kismą (mažiau žemo lygio profesijų, daugiau vidutinio ar aukšto lygio darbo vietų).

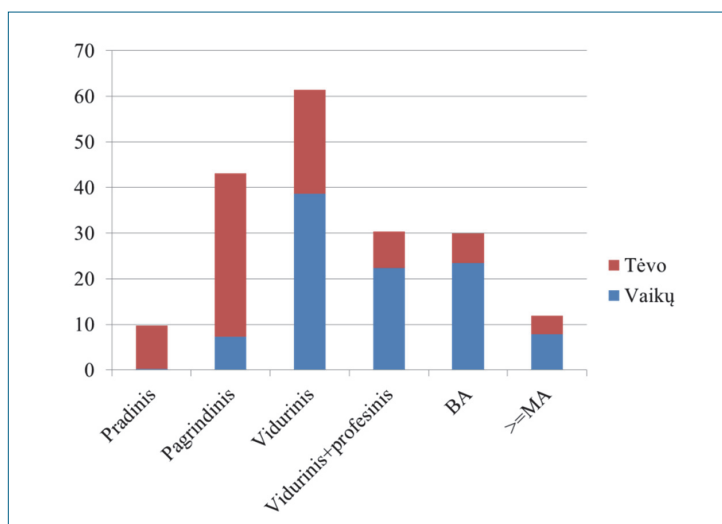
Pirmiausiai pateikiame respondentų ir jų tėvų pasiskirstymą pagal profesinio statuso grupes remiantis EST tyrime pateikta ISCO skale. Mobilumas aukštyn (angl. *upward mobility*) fiksuojamas tada, kai respondento socialinė klasė yra aukštesnė nei jo tėvų. Pavyzdžiui, jei elektriko (6 klasė) sūnus tampa gydytoju (1 klasė) arba nekvalifikuoto gamyklos darbuotoju (8 klasė) dukra – banko tarnautoja (3 klasė). Mobilumas žemyn (angl. *downward mobility*) fiksuojamas tada, kai respondento socialinė klasė yra žemesnė nei jo socialinės kilmės (tėvų). Jei respondentas priklauso tai pačiai profesinei klasei kaip ir jo tėvai, laikoma, kad mobilumo ar statuso pokyčio nėra, kitaip tariant, tai yra statuso stagnacija. Apskritai teigiama, kad dėl ekonominės transformacijos socialinis mobilumas aukštyn turėtų būti didesnis nei žemyn, tačiau mobilumo stagnacija taip pat turėtų nuolatos mažėti (Eurofound, 2017). 1 lentelėje matyti, kad mažiausių vaikų ir tėvų profesinio statuso skirtumų fiksuojama 1, 8 ir 9 grupėse. Tai reiškia, kad žemiausio profesinio statuso vaikams sunku pakilti į aukštesnį, o aukštos kvalifikacijos specialistų grupėje profesija galimai perduodama karta iš kartos (tai ypač dažnai tapatinama, pavyzdžiui, su gydytojo, teisininko ir kt. specialybėmis).

Minėtą modernizacijos procesų įtaką galime empiriškai apčiuopti ir Lietuvoje. 1 lentelėje matyti, kad 2, 3, 5 klasės gerokai išaugo respondentų kartoms, palyginti su tėvais, o štai 9 (pavyzdžiui, ūkio darbininkas, traktoriaus vairuotojas) ir ypač 6 (pavyzdžiui, mechanikas, šaltkalvis, elektrikas), 7 (pavyzdžiui, mūrininkas, vairuotojas, pakuotojas) klasės pastebimai sumažėjo. Tradiciškai visuomenė patiria žemės ūkio sektoriaus nuosmukį, kad būtų galima sukurti daugiau darbo vietų pramonėje, o tai paprastai ir vadinama modernizavimu ar industrializacija. Tam tikru metu darbo vietų pramonėje mažėja, o sunkiųjų pramonės darbuotojų vaikai pereina į darbą paslaugų sektoriuje (Erikson,

Goldthorpe, 1992). Kuo labiau visuomenė modernizuojasi, tuo daugiau ji sukuria aukštesnės kvalifikacijos darbo vietų ir naikina darbo vietas menko produktyvumo srityse. Tai gi socialinis mobilumas yra susijęs su modernizavimo ir struktūrinių pokyčių procesais, kurie palietė ir Lietuvos visuomenę.

1 lentelė. **Respondentų (vaikų) ir jų tėvų profesinių grupių pasiskirstymas pagal ISCO klasifikaciją.** Šaltinis: sudaryta autoriaus, remiantis EST 2018

Profesijų grupės pagal ISCO	Tėvų %	Respondentų %	Skirtumas %
1 Aukštos kvalifikacijos specialistas	9,8	12,1	2,3
2 Aukšto lygmens pareigūnas ar vadovas	0,6	14,9	14,3
3 Biuro ar administracijos darbuotojas	0,5	13,8	13,3
4 Prekybos sektoriaus darbuotojas	0,9	8,4	7,5
5 Paslaugų sektoriaus darbuotojas	2,1	13,8	11,7
6 Aukštos kvalifikacijos darbininkas	22,4	0,9	-21,5
7 Vidutinės kvalifikacijos darbininkas	29,3	19,3	-10
8 Žemos kvalifikacijos darbininkas	5,7	6,3	0,6
9 Žemės ūkio darbininkas	8,4	7,7	-0,7

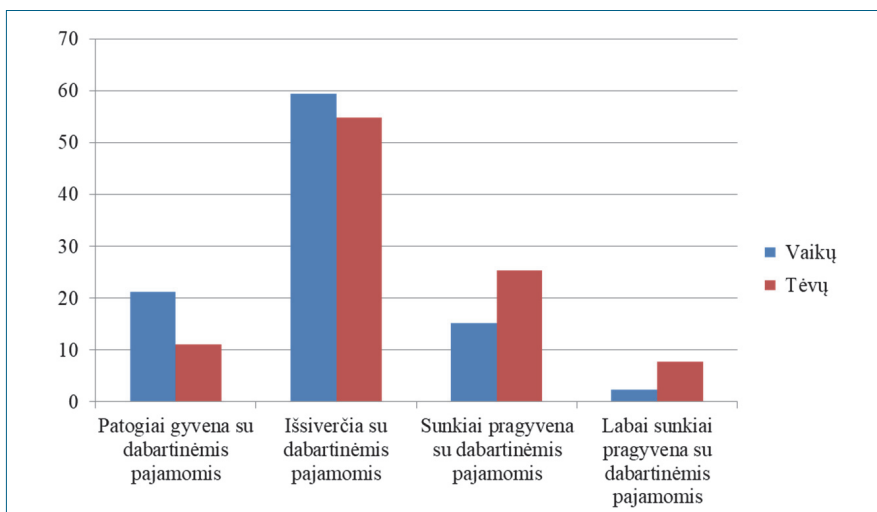
1 pav. **Respondentų pasiskirstymas pagal išsilavinimą tarp kartų.** Šaltinis: sudaryta autoriaus, remiantis EST 2018

Išsilavinimo veiksnys ankstesniuose tyrimuose nustatytas kaip pagrindinis socialinio mobilumo raiškos ir reikšmingiausias veiksnys, kurio reikšmė, nors ir mažėjanti, tačiau išlieka tarp skirtingų kartų (Vencius, Navickė, 2017). Nors teigiama, kad švietimo pasiekimų lygis per pastaruosius dešimtmečius pastebimai išaugo (Barro, Lee, 2013, ct. pg.,

OECD, 2018), o tarp OECD šalių ypač padidėjo galimybė įgyti aukštąjį išsilavinimą, vis dar sutinkama, kad dalyvavimas švietime ir toliau yra susijęs su socialine ir ekonomine padėtimi, o tai dažnai riboja prieinamumo galimybes (Pfeffer, 2012).

Iš 1 pav. matyti, kad išsilavinimo lygis tarp kartų yra gerokai padidėjęs. Vaikų kartoje turinčiųjų tik pradinį išsilavinimą beveik nėra, o tik pagrindinį išsilavinimą įgijusiųjų dalis yra kur kas mažesnė, palyginti su tėvų karta. Daugiausia vaikų kartos respondentų turi vidurinį išsilavinimą, taip pat pastebimas didesnis vidurinio išsilavinimo kartu su profesija išaugimas. Vis dėlto itin reikšminga tai, kad vaikų kartos gerokai daugiau asmenų, įgijusių aukštąjį išsilavinimą (tiek bakalauro, tiek magistro pakopos). Visi šie duomenys leidžia teigti, kad išsilavinimo prieinamumas yra aktualus ir pastebimas mūsų tiriamos kartos socialinio mobilumo bruožas.

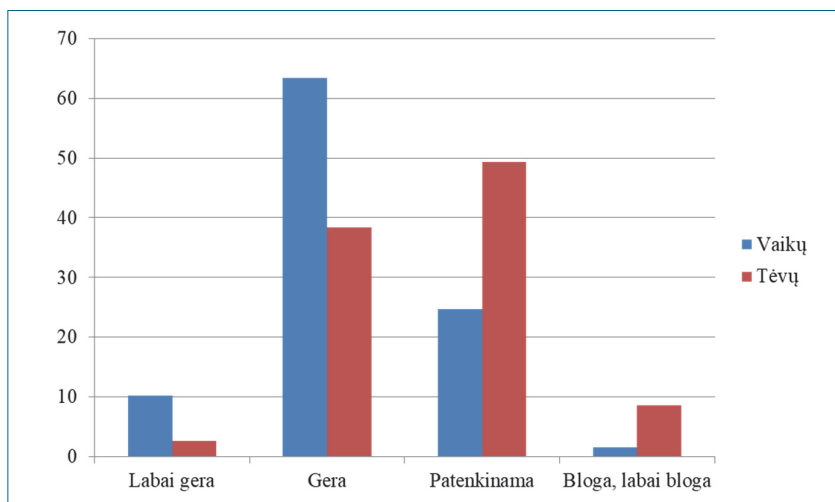
Kalbant apie pajamas ir jų matavimą tarp kartų, žinoma, susiduriama su objektyvių rodiklių palyginimo problema. EST suteikia galimybę palyginti subjektyvų respondentų vertinimą, kaip jiems sekasi verstis su dabartinėmis pajamomis. 2 pav. matome, kad patogiausiai gyvenančių su dabartinėmis pajamomis vaikų kartos yra 10 proc. daugiau, palyginti su jų tėvais. Vis dėlto, nors išsiverčiančių su dabartinėmis pajamomis yra maždaug apylygiai, galima pažymėti, kad vaikų kartos respondentų yra daugiau sunkiai arba labai sunkiai pragyvenančių, palyginti su tėvais. Įdomu, kad šis palyginimas iš esmės suponuoja galimą intrageneracinio (t. y. vienos kartos) pajamų pasiskirstymo perspektyvą. Tėvų kartai priklausantieji pagal amžių yra senatvės pensininkai, todėl tai gali turėti įtakos kuklesnėms jų pajamoms.

2 pav. Tėvų ir vaikų kartos subjektyvus sveikatos vertinimas. Šaltinis: sudaryta autoriaus, remiantis EST, 2018

Vis dėlto, kaip teigė Sen (1999), pajamos ar turtas turi tik instrumentinę vertę. Finansai tėra priemonė įsigyti geidžiamų prekių ir paslaugų. Viena iš tokių paslaugų, kuri padeda mažinti tarpgeneracinį skurdą, yra pirmiau aptartas išsilavinimas. Atsižvelgiant į tai, kad

finansinės tėvų galimybės iš esmės turi didžiausią įtaką vaikų išsilavinimo galimybėms, mokiniai iš nepasiturinčių šeimų dažnai neišgali susimokėti už papildomas popamokines veiklas ar studijas. STRATA (2020) teigimu, moksleiviai iš mažiausiomis pajamomis disponuojančių šeimų taip pat kur kas rečiau įgyja vidurinį išsilavinimą ar laiko valstybinius brandos egzaminus. Taip pat svarbu paminėti, kad šeimos pajamos užtikrina ne tik gerovę, bet ir bendrą saugumo jausmą, reiškiantį, kad mokiniai gali koncentruotis į akademinius pasiekimus, o ne finansinius iššūkius (Braga et al., 2017). Štai PISA tyrimas jau 2000 m. parodė, kad mokiniai, kurie namuose turi savo kambarį, interneto prieigą, kompiuterį, telefoną, įgyja daug didesnių šansų ateityje baigti universitetą (OECD, 2018).

3 pav. Tėvų ir vaikų kartos subjektyvius sveikatos vertinimas. Šaltinis: sudaryta autoriaus, remiantis EST, 2018

Svarbu paminėti ir aptartą sveikatos įtaką socialiniam mobilumui. Nors sveikatos mobilumo matavimas tarp kartų, taip pat kaip ir pajamų, gali būti problemiškas, Cantarero-Prieto (2009) tyrimas atskleidė, kad tie asmenys, kurių tėvai teigė, kad jų sveikata gera arba labai gerai, kur kas dažniau nurodė, kad jų sveikata taip pat gera. Todėl autoriai padarė išvadą, kad egzistuoja „tėvų sveikatos efektas“. Analizuojant Lietuvos duomenis taip pat matyti, kad vaikų karta, kaip ir galima tikėtis, sveikatą labai gerai arba gerai vertina dažniau nei jų tėvai, kurie labiau linkę ją apibrėžti kaip patenkinamą arba blogą.

Svarbu pabrėžti, kad kone trečdalį sveikatos apsaugos išlaidų lietuviai turi padengti iš savo pajamų (OECD, 2021). Todėl tik pajamų nelygybės mažinimas ir viešojo finansavimo dalies didinimas gali padėti užtikrinti didesnę sveikatos paslaugų prieinamumo lygybę. Kita vertus, sveikatos apsaugos politikos modelis lemia tik apie 20 proc. asmens sveikatos. Kiti 80 proc. yra nulemti aplinkos, elgesio, o didžioji dalis – socialinių ir ekonominių veiksnių, tokių kaip antai išsilavinimas, profesija, pajamos, šeimos aplinka (Promedica, 2020).

Diskusija ir išvados

Visuomenė gali būti laikoma daugiau ar mažiau socialiai mobili, atsižvelgiant į tėvų ir vaikų socialinio statuso ryšio stiprumą. Šį ryšį galima atskleisti pasitelkiant įvairias socialinio mobilumo perspektyvas, iš kurių labiausiai empiriškai testuojamos – profesija ir išsilavinimas. Vis dėlto ne tik socialinė kilmė, mokymosi pasiekimai, bet ir kiti mūsų aptarti veiksniai (sveikata, pajamos ir kt.) yra reikšmingi socialinio mobilumo tarp kartų komponentai, todėl socialiniam mobilumui kaip kompleksiniam reiškiniui įvertinti reikia pasitelkti bent keletą jo matavimo perspektyvų.

Vertinant socialinį mobilumą remiantis profesijų ir išsilavinimo perspektyva, galima teigti, kad 1970–1984 metais gimusiai kartai pastebima reikšminga modernizacijos įtaka. Šią įtaką ypač rodo išsilavinimo ir darbinio užimtumo pokyčiai – keičiantis kartoms, vis daugiau asmenų pereina dirbti į paslaugų sektorių, siekia aukštesnio išsilavinimo. Svarbu paminėti, kad didesniai mobilumui aukštyn trukdo mažėjanti išsilavinimo reikšmė tarp kartų, todėl geras išsilavinimas ne visada užtikrina kilimą socialinės padėties skalėje.

Ankstesni tyrimai rodo, kad sveikata taip pat gali būti vertinama socialinio mobilumo požiūriu. Tačiau tyrimo rezultatai rodo, kad Lietuvoje sveikatos rodikliai yra glaudžiai susiję su pajamomis, jos tampa svarbiu vardikliu, vertinant tarpgeneracinius sveikatos pokyčius. Tad vertinant juos, svarbu lyginti ne tik skirtingų kartų sveikatos rodiklių pokyčius, bet ir pajamų pasikeitimus, kurie daro didelę įtaką sveikatos pokyčiams. Vis dėlto manytina, jog Lietuvai tinkamesnė prielaida, kad ne tik skirtingų kartų sveikatos, bet ir pajamų vertinimas suponuoja galimą vaikų kartos intrageneracinio mobilumo tendenciją.

Svarbu paminėti, kad socialinėje politikoje socialinis mobilumas tarp kartų gali būti vertinamas ne tik kaip lygių galimybių priemonė, bet ir kaip būdas, leidžiantis pasiekti didesnę ekonominę efektyvumą. Žemas kartų mobilumas gali reikšti, kad kai kurie asmenys dėl žemo socialinio ir ekonominio statuso negali įgyvendinti savo talentų. Todėl, atsižvelgiant į atlikto tyrimo įžvalgas, būtų verta apsvarstyti kurti socialinio mobilumo strategiją, paremtą viso žmogaus gyvenimo požiūriu, siekiant įvertinti, kuriame gyvenimo etape ir kuriems socialinio mobilumo veiksniams turi būti skiriama daugiausia dėmesio. Be to, daugiau dėmesio turėtų būti skiriama švietimo sistemai – pradedant ankstyvuojų vaikų ugdymu, kad su švietimo pagalba socialinis mobilumas aukštyn būtų „užprogramuotas“ kuo anksčiau, baigiant aukštuoju mokslu, kuris turėtų suteikti realias galimybes asmenims pakilti į aukštesnę socialinę statusą.

Literatūra

Bourdieu, P., Passeron, J. (1990). *Reproduction in education, society and culture*. London and Beverly Hills: Sage Publishing.

Bozeat, N., et al. (2010). Social mobility and intra-regional income distribution across EU member [interaktyvus], Birmingham: DG Regional Policy. Prieiga per internetą: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/studies/pdf/sm_final_report_08072010.pdf

- Braga, B., et al. (2017). Wealth Inequality Is a Barrier to Education and Social Mobility, Urban Institute [interaktyvus], Washington, DC. Prieiga per internetą: <http://hdl.voced.edu.au/10707/444950>
- Cantarero, D., Marta, P. (2009). Intergenerational health mobility: an empirical approach based on ECHP, *Applied Economics* [interaktyvus], 41(4): 451–468. Prieiga per internetą: https://www.researchgate.net/publication/50951576_Intergenerational_health_mobility_An_empirical_approach_based_on_the_ECHP
- Erikson, R., Goldthorpe, J. (2002). Intergenerational inequality: a sociological perspective, *Journal of Economic Perspectives* [interaktyvus], 16(3): 31–44. Prieiga per internetą: JSTOR.
- Esping-Andersen, G. (2008). Childhood Investments and Skill Formation, *International Tax and Public Finance* [online], 15(1), 19–44. Prieiga per internetą: <https://link.springer.com/article/10.1007/s10797-007-9033-0>
- Europos socialinis tyrimas 2018, 9 banga, Lietuva. Prieiga per internetą: <https://www.europeansocialsurvey.org/data/country.html?c=lithuania>
- Eurofound, 2017. The only way is up? Social mobility and equal opportunities (the issues note) [interaktyvus] Paris: OECD. Prieiga per internetą: <https://www.eurofound.europa.eu/events/conference-on-social-mobility-and-equal-opportunities>
- Fletcher, J., Jajtner, K. (2019). Intergenerational Health Mobility: Magnitudes and Importance of Schools and Place [interaktyvus] NBER Working Paper No. w26442. Prieiga per internetą: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3484694#
- Maslauskaitė, A., et al. (2020). Informacinis biuletenis, *Demografija visiems* [interaktyvus], 2020 (8). Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.7220/2351-6887.8>
- Norkus, Z., Morkevičius, V. (2012). Šiuolaikinės Lietuvos klasinė struktūra: neovėberiška analizė, *Sociologija. Mintis ir veiksmai* [interaktyvus], 31(2): 75–152. Prieiga per internetą: <http://www.zurnalai.vu.lt/files/journals/34/articles/393/public/75-152.pdf>
- Nunn, A., et. al. (2007). Factors influencing social mobility. Technical Report [interaktyvus] West Yorkshire: Her Majesty's Stationery Office. Prieiga per internetą: <http://eprints.hud.ac.uk/6057/1/rrep450.pdf>
- OECD 2012. Equity and Quality in Education: supporting disadvantaged students and schools [interaktyvus], OECD Publishing. Prieiga per internetą: <http://dx.doi.org/10.1787/9789264130852-en>
- OECD 2018. Equity in Education: Breaking Down Barriers to Social Mobility [interaktyvus], PISA: OECD Publishing, Paris. Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.1787/9789264073234-en>
- OECD 2018b. A Broken Social Elevator? How to Promote Social Mobility? [interaktyvus], OECD Publishing, Paris. Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.1787/9789264301085-en>;
- OECD 2021. Health at a Glance 2021: OECD Indicators, OECD Publishing, Paris. Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.1787/ae3016b9-en>
- Pfeffer, F. (2012). Mobility Regimes and Parental Wealth: The United States, Germany, and Sweden in Comparison [interaktyvus] Berlin: The German Socio-Economic Panel Study at DIW. Prieiga per internetą: https://www.diw.de/documents/publikationen/73/diw_01.c.411432.de/diw_sp0500.pdf;
- Promedica 2020. National Social Determinants of Health Institute. Prieiga per internetą: <https://www.promedica.org/social-determinants-of-health/>
- Saunders, P. (2010). Social mobility myths [interaktyvus], Civitas: Institute for the Study of Civil Society. Prieiga per internetą: <http://www.civitas.org.uk/pdf/SocialMobilityJUNE2010.pdf>
- Sheppard, P., Monden, C. (2018). The Additive Advantage of Having Educated Grandfathers for Children's Education: Evidence from a Cross-National Sample in Europe, *European Sociological Review* [interaktyvus], 4(34): 365–380. Prieiga per internetą: <https://academic.oup.com/esr/article-abstract/34/4/365/5053958>

- Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. New York: Alfred Knopf
- STRATA 2020. Kaip skirtingo SES moksleiviams sukurti lygias galimybes įgyti aukštąjį išsilavinimą. Prieiga per internetą: <https://strata.gov.lt/tyrimai/ataskaitos>
- Tolbize, A. (2008). Generational differences in the workplace, *Research and Training Center on Community Living* [interaktyvus], 4(3): 1–8. Prieiga per internetą: http://rtc.umn.edu/docs/2_18_Gen_diff_workplace.pdf
- Torche, F. (2013). How Do We Characteristically Measure and Analyze Intergenerational Mobility? New York University: Stanford Center on Poverty and Inequality. Prieiga per internetą: http://web.stanford.edu/group/scspi/_media/working_papers/torche_how-do-we-measure.pdf
- Vencius, T., Navickė, J. (2017). Socialinio mobilumo tarp kartų apraiškos Lietuvoje, *Socialinė teorija, empirija, politika ir praktika* [interaktyvus], 16(2): 37–51. Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.15388/STEPP.2018.16.11430> [Žiūrėta 2018 11 31].
- Werner, J. (2013). The coherency of social mobility and residential mobility: a comparative analysis of Germany and Lithuania [interaktyvus] Lithuania: Kaunas University of Technology. Prieiga per internetą: http://www.lidata.eu/files/seminarai/2013-10-25/4_Mobility_paper.pdf
- World Economic Forum 2020. The Global Social Mobility Report 2020 Equality, Opportunity and a New Economic Imperative. World Economic Forum: Geneva. Prieiga per internetą: https://www3.weforum.org/docs/Global_Social_Mobility_Report.pdf